

क्रियापदानि।

पाठ्यपुस्तकातील रूपांची यादी (परीक्षेसाठी महत्त्वपूर्ण)

क्र.	रूपम्	मूलधातुः	गणः, पदम्	कालः	पुरुषः	वचनम्
१.	प्रत्युवाच	प्रति + वच्	२ प.प.	अभ्यस्त-परोक्ष-भूतकालः	तृतीयः	एकवचनम्
		प्रति + ब्रू	२ उ.प. येथे प.प.			
२.	उवाच	वच्	२ प.प.	अभ्यस्त-परोक्ष-भूतकालः	तृतीयः	एकवचनम्
		ब्रू	२ उ.प. येथे प.प.			
३.	जगाम	गम्- गच्छ्	१ प.प.	अभ्यस्त-परोक्ष-भूतकालः	तृतीयः	एकवचनम्
४.	पप्रच्छ	प्रच्छ् - पृच्छ्	६ प.प.	अभ्यस्त-परोक्ष-भूतकालः	तृतीयः	एकवचनम्
५.	प्राप	प्र + आप्	५ प.प.	अभ्यस्त-परोक्ष-भूतकालः	तृतीयः	एकवचनम्
६.	चिक्षेप	क्षिप्	६ उ.प. येथे प.प.	अभ्यस्त-परोक्ष-भूतकालः	तृतीयः	एकवचनम्
७.	ययौ	या	२ प.प.	अभ्यस्त-परोक्ष-भूतकालः	तृतीयः	एकवचनम्
८.	आययौ	आ + या	२ प.प.	अभ्यस्त-परोक्ष-भूतकालः	तृतीयः	एकवचनम्
९.	बभूव	भू - भव्	१ प.प.	अभ्यस्त-परोक्ष-भूतकालः	तृतीयः	एकवचनम्
१०.	समर्पयामास	सम् + ऋ	१ प.प. ३ उ.प.	प्रयोजकम्, आमन्त- परोक्ष-भूतकालः	तृतीयः	एकवचनम्

ब. द्वितीय-भविष्यत्कालः।

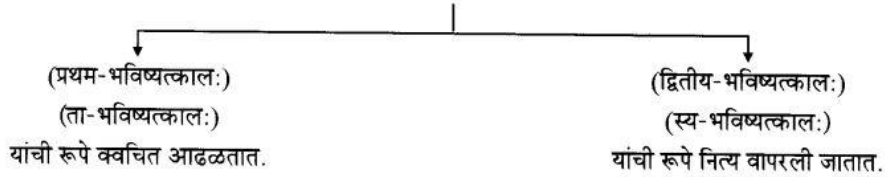
भविष्यकाळात घडणाऱ्या घटना दाखविण्यासाठी भविष्यकाळ वापरतात. संस्कृतमध्ये भविष्यकाळाचे दोन प्रकार आहेत.

१. प्रथम - भविष्यत्कालः। (अनद्यतन)
२. द्वितीय - भविष्यत्कालः। (सामान्य / पूर्ण / अद्यतन / स्य)

यापैकी प्रथम भविष्यकाळ क्वचितच वापरला जातो. या विवेचनात केवळ द्वितीय भविष्यकाळी रूपांचाच विचार केला आहे. द्वितीय भविष्यकाळाची रूपे करताना प्रत्येक रूपात 'स्य' हे विकरण येते, म्हणून या भविष्यकाळाला 'स्य भविष्यकाळ' असेही म्हणतात.

धातूमध्ये 'स्य' मिसळल्यावर वर्तमानकाळी (धातूचा पहिला गट) प्रत्यय जोडली जातात. परस्मैपदी धातूंना परस्मैपदी प्रत्यय आणि आत्मनेपदी धातूंना आत्मनेपदी प्रत्यय जोडले जातात. काही धातूंची रूपे तयार करताना 'इ' आगम जोडला जातो.

(भविष्यत्कालः।)

द्वितीय-भविष्यकाळाची रूपे:

(परस्मैपद)				(आत्मनेपद)		
एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्	पुरुषः	एकवचनम्	द्विवचनम्	बहुवचनम्
स्यामि	स्यावः	स्यामः	I (प्रथमः)	स्ये	स्यावहे	स्यामहे
स्यसि	स्यथः	स्यथ	II (द्वितीयः)	स्यसे	स्येथे	स्यध्वे
स्यति	स्यतः	स्यन्ति	III (तृतीयः)	स्यते	स्येते	स्यन्ते

*पाठ्यपुस्तकातील परीक्षेच्या दृष्टीने महत्वाच्या रूपांची यादी:

क्र.	रूपम्	मूलधातुः	गणः, पदम्	कालः	पुरुषः	वचनम्
१.	प्रयास्यन्ति	प्र + या	२ प.प.	द्वितीय-भविष्यकालः	तृतीयः	बहुवचनम्
२.	करिष्ये	कृ	८ उ.प. येथे आ.प.	द्वितीय-भविष्यकालः	प्रथमः	एकवचनम्
३.	पीडयिष्यन्ति	पीड्	१० उ.प. येथे प.प.	द्वितीय-भविष्यकालः	तृतीयः	बहुवचनम्
४.	प्रयतिष्ये	प्र + यत्	१ आ.प.	द्वितीय-भविष्यकालः	प्रथमः	एकवचनम्

क. च्वि-रूपाणि।

नामांना क्रियापदे लावून तयार झालेल्या रूपांना 'च्वि-रूपे' म्हणतात.

व्याकरणाच्या परिभाषेनुसार हे समास असतात.

'च्वि' हा पाणिनीय प्रत्यय असून यामध्ये अकारान्त पदांना 'ई' जोडला जातो. 'अ' खेरीज इतर स्वर असतील तर आधीच्या स्वराचे दीर्घाकरण होते.

रचना:

पद + च्वि + अस् / भू / कृ धातूंची साहाय्यकारी रूपे = च्वि-रूप

च्वि-रूपांचा अर्थ -

अगोदर अस्तित्वात नसलेली एखादी गोष्ट 'अस्तित्वात येणे किंवा आणणे' असा अर्थ असताना आपण 'च्वि-रूपे' वापरतो.

उदा. स्पष्टीकरोति - पूर्वी अस्पष्ट होते, ते आता स्पष्ट झाले. अस्पष्टं स्पष्टं करोति स्पष्टीकरोति।

पदपरिचयः।

क्र.	रूपम्	मूलधातुः	गणः, पदम्	चि-रूपम्	कालः / अर्थः	पुरुषः	वचनम्
*१.	दूरीकुर्वन्ति	दूर + कृ	८ उ.प. येथे प.प.	चि-रूपम्	वर्तमानकालः	तृतीयः	बहुवचनम्
२.	स्पष्टीकरोति	स्पष्ट + कृ	८ उ.प. येथे प.प.	चि-रूपम्	वर्तमानकालः	तृतीयः	एकवचनम्
३.	बहुलीभवन्ति	बहुल + भू → भव्	१ प.प.	चि-रूपम्	वर्तमानकालः	तृतीयः	बहुवचनम्
४.	लघूभवति	लघु + भू → भव्	१ प.प.	चि-रूपम्	वर्तमानकालः	तृतीयः	एकवचनम्
५.	दूरीकरोतु	दूर + कृ	८ उ.प. येथे प.प.	चि-रूपम्	आज्ञार्थः	तृतीयः	एकवचनम्
६.	सफलीस्यात्	सफल + अस्	२ प.प.	चि-रूपम्	विध्यर्थः	तृतीयः	एकवचनम्

क्र.	रूपम्	मूलधातुः	गणः, पदम्	चि-रूपम्	पूर्वकालवाचक-धातुसाधितम्।
*७.	स्वीकृत्य	स्व + कृ	८ उ.प.	चि-रूपम्	ल्यबन्त-अव्ययम्।
*८.	दूरीकृत्य	दूर + कृ	८ उ.प.	चि-रूपम्	ल्यबन्त-अव्ययम्।
*९.	प्रकटीकृत्य	प्रकट + कृ	८ उ.प.	चि-रूपम्	ल्यबन्त-अव्ययम्।

धातुसाधित-विशेषणानि।

क्र.	रूपम्	मूलधातुः	गणः, पदम्	चि-रूपम्	भूतकालवाचकम्	लिङ्गम्	पुरुषः	वचनम्
*१०.	उपायनीकृतवान्	उपायन + कृ	८ उ.प.	चि-रूपम्	कर्तरि भू.धा.वि	पुंलिङ्गम्	प्रथमा	एकवचनम्
११.	शीतलीकृतः	शीतल + कृ	८ उ.प.	चि-रूपम्	कर्मणि भू.धा.वि	पुंलिङ्गम्	प्रथमा	एकवचनम्
१२.	विफलीभूताः	विफल + भू → भव्	१ प.प.	चि-रूपम्	कर्तरि भू.धा.वि	पुंलिङ्गम् स्त्रीलिङ्गम्	प्रथमा, द्वितीया, सम्बोधनम्	बहुवचनम्

क्र.	रूपम्	मूलधातुः	गणः, पदम्	चि-रूपम्	वर्तमानकालवाचकम्	लिङ्गम्	पुरुषः	वचनम्
*१३.	स्पष्टीकुर्वन्	स्पष्ट + कृ	८ उ.प.	चि-रूपम्	कर्तरि व.का.धा.वि	पुंलिङ्गम्	प्रथमा	एकवचनम्

ड. नामधातुः ।

एखाद्या नाम अथवा विशेषणास क्रियापदासारखे हाताळले जाते. तेव्हा 'नामधातू' तयार होतो.
अशाप्रकारे विशेषणेही तयार केली जातात.

रचना:

नाम / विशेषणम् + अय + ति / ते = नामधातोः क्रियापदम्।

वर्तमानकाळातील उदाहरणे.

१.	मुखरयते	—	बोलण्यास लावतो.
२.	मन्दायते	—	मंद / आळशी होतो.
३.	चिरायते	—	विलंब करतो.
४.	कलहायते	—	भांडण करतो.
५.	द्रुमायते	—	वृक्ष होतो / वृक्षासमान मानला जातो.
६.	कृष्णायते	—	काळ करतो / कृष्णासमान वागतो.
७.	गरुडायते	—	गरुड होतो / गरुडासमान मानला जातो.
८.	सुरभयति	—	सुवासिक करतो.
९.	धवलयति	—	शुभ करतो.
१०.	अन्धयति	—	आंधळे बनवितो.
११.	मूकयति	—	मुके बनवितो.

पदपरिचय : (पाठ्यपुस्तकात दिलेली रूपे)

क्र.	रूपम्	नाम	कर्मणि- भूतकालवाचकम्	लिङ्गम्	विभक्तिः	वचनम्
१.	पल्लवितम्	पल्लव	कर्मणि भू-धा-वि.	पुंलिङ्गम्	द्वितीया	एकवचनम्
				नपुंसकलिङ्गम्	प्रथमा, द्वितीया	एकवचनम्
२.	कुसुमिताः	कुसुम	कर्मणि भू-धा-वि.	पुंलिङ्गम्	प्रथमा	बहुवचनम्
				स्त्रीलिङ्गम्	प्रथमा, द्वितीया	बहुवचनम्
क्र.	रूपम्	नाम	कालः	पुरुषः	वचनम्	
३.	मुखरयते	मुखर	वर्तमानकालः	तृतीयः	एकवचनम्	

इ. पाठ्यपुस्तकात आलेली महत्वाची रूपे।

क्रियापदानां पृथक्करणम्।

पूर्वकालवाचक-धातुसाधित-त्वान्त-अव्ययम् आणि ल्यबन्त-अव्ययम्।					
१.	भक्षयित्वा	२.	मिलित्वा	३.	गत्वा
४.	उषित्वा	५.	श्रुत्वा	६.	मत्वा
१.	प्रदाय	२.	निशम्य	३.	स्वीकृत्य
४.	निर्माय	५.	वीक्ष्य	६.	अवधार्य
७.	उद्धृत्य	८.	विचार्य		
हेत्वर्थक-धातुसाधित-तुमन्त-अव्ययम्।					
१.	उपचरितुम्	२.	भोक्तुम्	३.	आनेतुम्
४.	निर्मातुम्	५.	द्रष्टुम्	६.	मिलितुम्
७.	कर्तुम्	८.	ज्ञातुम्		
९.	दंष्टुम्	१०.	प्रमार्ष्टुम्	११.	तप्तुम्

क्रियापदानि।

वर्तमानकालः।					
१.	जाने	२.	जानासि	३.	वदति
४.	प्राप्नुवन्ति	५.	वेत्ति	६.	निश्चिनोति
७.	कुर्वन्ति	८.	शक्नुवन्ति	९.	गृह्णामि
१०.	अनुगच्छति	११.	वेत्सि	१२.	बध्नामि
१३.	घटते	१४.	दधे	१५.	ददति
१६.	अवाप्नोति	१७.	चिन्वते		
प्रथम-भूतकालः।					
१.	अपृच्छत्	२.	न्यवर्तत	३.	समुपाविशन्
४.	अन्वधावन्	५.	अकथयत्	६.	अध्यैत
आज्ञार्थः।					
१.	करोतु	२.	शृणु	३.	कथयतु
४.	कुरु	५.	नन्दतु	६.	गृह्णान्तु
७.	पालय				
विध्यर्थः।					
१.	स्यात्				
द्वितीय-भविष्यकालः।					
१.	प्रयतिष्ये	२.	करिष्ये		
परोक्ष-भूतकालः।					
१.	प्रत्युवाच	२.	जगाम	३.	पप्रच्छ
४.	प्राप	५.	चिक्षेप	६.	ययौ
७.	बभूव				
कर्मणि-क्रियापदम्।					
१.	क्रियते	२.	दृश्यते	३.	प्रयुज्यते
४.	समुपलभ्यते	५.	सम्पूर्यते	६.	समाप्यते
७.	उपयुज्यते	८.	अदृश्यत	९.	क्षम्यताम्
१०.	निर्मियते				

प्रयोजक-रूपाणि ।					
१. स्थाप्यन्ते	२. प्रेरयते	३. स्मारयते	४. उत्साहयति	५. उत्साहयते	६. समर्पयामः
७. अयापयत्	८. प्रवेशितः	९. उपयोजितम्	१०. आस्वाद्यम्	११. आस्वादनीयाः	

नामधातुः ।			
१. मुखरयते	२. पल्लवितम्	३. कलहायमानाः	

च्वि-रूपाणि ।					
१. प्रकटीकृत्य	२. दूरीकृत्य	३. स्वीकृत्य	४. दूरीकृता	५. उपायनीकृतवान्	

कर्मणि-भू-धा-वि ।					
१. प्रेषितः	२. परिवेषितम्	३. प्रारब्धा	४. आहूताः	५. नियुक्ताः	६. लिप्ता
७. निर्मितानि	८. विरचितम्	९. व्याख्यातम्	१०. अनुगृहीता	११. कथितम्	१२. लिखितम्
१३. ख्यातः	१४. समाश्रितम्	१५. आदिष्टः	१६. सेविता	१७. फलिता	१८. सङ्कलितम्
१९. प्राप्तम्	२०. अभिषिक्ता	२१. प्रदत्तः	२२. हुताः	२३. व्याघृष्टः	
२४. अध्युषितम्	२५. सम्पन्नः	२६. प्रहृष्टम्	२७. प्रसृता	२८. सञ्जाताः	२९. जीर्णम्
३०. मग्नः	३१. च्युतः	३२. प्रमुदिताः	३३. पतितः	प्रयोजक क-भू-धा-वि.	३४. समारोपितः
३५. नाशिताः					

कर्तरि-भू-धा-वि ।			
१. कृतवान्	२. पृष्टवान्	३. समुपागतवति	

वर्त-का-धा-वि ।					
१. गच्छता	२. अभिलषन्	३. वसन्तः	४. क्रीडन्तः	५. अनुतिष्ठन्तः	६. स्मरन्
७. वदन्ती	८. विलसत्	९. विचरन्	१०. निरीक्षमाणेन	११. मोदमाना	१२. विराजमानम्
१३. निवर्तमानः	१४. क्लेशयमानः	१५. गहर्चमाणः			

कर्मणि-विध्यर्थक-धा-वि ।					
१. कर्तव्यम्	२. गन्तव्यम्	३. मान्यः	४. रक्षणीयाः	५. करणीयाः	६. शयनीयम्

फ. क्रियापदांचे पृथक्करण।

[टीप: परीक्षेमध्ये क्रियापद रूपे खालीलप्रमाणे विचारली जातील.]

अ. क्रियापदरूपैः आवलिपूर्णम्।

सर्वाणि रूपाणि तृतीयपुरुष-एकवचनस्य लेखनीयानि।

१.	धातुः	द्वितीयभविष्यत्कालः	परोक्षभूतकालः	वर्तमानकालः	प्रथमभूतकालः	आज्ञार्थः	विध्यर्थः
	कृ. ८ आ.प.	१	चक्रे	२	३	कुरुताम्	४
	गम् १ प.प.	५	६	गच्छति	७	८	गच्छेत्

उत्तर: १. करिष्यते २. कुरुते ३. अकुर्वीत ४. कुर्वीत
५. गमिष्यति ६. जगाम ७. अगच्छत् ८. गच्छतु

२.	धातुः	द्वितीयभविष्यत्कालः	परोक्षभूतकालः	वर्तमानकालः	प्रथमभूतकालः	आज्ञार्थः	विध्यर्थः
	रम् १ आ.प.	रंस्यते	१	रमते	२	३	४
	श्रु ५ प.प.	५	शुश्राव	६	७	शृणोतु	८

उत्तर: १. रेमे २. अरमत ३. रमताम् ४. रमेत
५. श्रोष्यति ६. शृणोति ७. अशृणोत् ८. शृणुयात्

३.	धातुः	द्वितीयभविष्यत्कालः	परोक्षभूतकालः	वर्तमानकालः	प्रथमभूतकालः	आज्ञार्थः	विध्यर्थः
	ज्ञा ९ आ.प.	१	२	३	अजानीत	४	जानीत
	ब्रु २ प.प.	५	उवाच	ब्रवीति	६	७	८

उत्तर: १. ज्ञास्यते २. जज्ञे ३. जानीते ४. जानीताम्
५. ब्रक्ष्यति ६. अब्रवीत् ७. ब्रवीतु ८. ब्रूयात्

४.	धातुः	द्वितीयभविष्यत्कालः	परोक्षभूतकालः	वर्तमानकालः	प्रथमभूतकालः	आज्ञार्थः	विध्यर्थः
	या २ प.प.	१	२	याति	अयात्	३	४
	भुज् ७ आ.प.	भोक्ष्यते	५	६	७	भुङ्क्ताम्	८

उत्तर: १. यास्यति २. ययौ ३. यातु ४. यायात्
५. भुभुजे ६. भुङ्क्ते ७. अभुङ्क्त ८. भुङ्जीत

५.	धातुः	द्वितीयभविष्यत्कालः	परोक्षभूतकालः	वर्तमानकालः	प्रथमभूतकालः	आज्ञार्थः	विध्यर्थः
	ग्रह् ९ आ.प.	१	जग्राह	२	३	गृहीताम्	४
	दा ३ प.प.	५	६	ददाति	७	८	दद्यात्

उत्तर: १. ग्रहीष्यते २. गृहीते ३. अगृहीत ४. गृहीत
५. दास्यति ६. ददौ ७. अददात् ८. ददातु